

ОСОБИСТІТЬ І ДЕРЖАВА У ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ

INSTITUTE OF STATE AND PERSONALITY IN PHILOSOPHICAL AND POLITICAL THOUGHT

Козьма В.В.,

*кандидат політичних наук, доцент,
докторант кафедри політичних наук*

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

У статті розглянуто концепції взаємовідношень «особистість – держава» у філософсько-політичній думці. Використовуючи історичну ретроспективу, автор аналізує питання взаємодії особистості та держави протягом всієї історії людства. Також у статті представлені погляди на зазначену проблематику в таких соціально-політичних доктринах, як лібералізм, націоналізм, консерватизм. Наголошується, що нині статус держави в очах особистості зазнає серйозних змін, адже інститут держави також видозмінюється, трансформується, шукає нових форм і нового змісту. На цьому тлі рефлексія і пошук можливостей побудови нових відносин між особистістю та державою набуває особливої актуальності.

Ключові слова: особистість, держава, суспільство, суб'єктність, лібералізм, націоналізм, консерватизм.

В статье рассмотрены концепции взаимоотношений «личность – государство» в философско-политической мысли. Используя историческую ретроспективу, автор анализирует вопросы взаимодействия личности и государства на протяжении всей истории человечества. Также в статье представлены взгляды на указанную проблематику в таких социально-политических доктринах, как либерализм, национализм, консерватизм. Отмечается, что в наше время статус государства в глазах личности претерпевает серьезные изменения, ведь институт государства также видоизменяется, трансформируется, ищет новые формы и новое содержание. На этом фоне рефлексия и поиск возможностей построения новых отношений между личностью и государством приобретает особую актуальность.

Ключевые слова: личность, государство, общество, субъектность, либерализм, национализм, консерватизм.

The article deals with the concepts of the relationship “personality – state” in philosophical and political thought. Using a historical retrospective, the author analyzes the issues of interaction between the individual and the state throughout the history of mankind. In addition, the article presents views on these issues in such socio-political doctrines as liberalism, nationalism, conservatism. It is noted that in our time the state of the state in the eyes of a person is undergoing serious changes, because the state institution also changes, transforms, seeks new forms and new content. Against this background, reflection and the search for opportunities to establish new relations between the individual and the state acquire a particular urgency.

Key words: personality, state, society, subjectivity, liberalism, nationalism, conservatism.

Постановка проблеми. Наука починається з постановки проблеми. Зіткнувшись із важкими для вирішення питаннями, людина замислюється про пошук відповідей. Ось тут і виникає наукова проблема. Взагалі людська історія – це набір «вічних» складних і невичерпних питань, на які кожне наступне покоління шукає власні відповіді. Як слушно зауважив у свій час *Герберт Спенсер (1820–1903)*, «щоб зрозуміти людство у всій його складності, необхідно спочатку проаналізувати окремі його елементи; для розуміння складного необхідно звернутися до простих складових частин. Неважко зрозуміти, що кожен прояв у зібранні людей бере свій початок із відомого роду властивостей окремої людини <...>. До нескінченності складна організація людських відносин зросла під впливом відомих прагнень, що існують у кожному з нас» [1, с. 17]. У цьому руслі розглянемо і ми одне з «вічних» питань, яке стосується особистості й держави, зокрема співвідношення умов і форм їхнього існування, виживання, взаємодії, протистояння в умовах світу, що постійно зміню-

ється. До речі, відповіді на ці питання існують і представлені вони в науковій літературі різноманітними поглядами, концепціями й теоріями, що були висунуті в різні історичні часи відомими вченими та мислителями, проте варто нагадати читачам слова геніального Гете: «время вечно движется вперед, каждые пятьдесят лет дела человеческие претерпевают изменения, и то, что было едва ли не совершенным в тысяча восьмисотом году, в тысяча восемьсот пятидесятом может оказаться никуда негодным» [2, с. 461]. З цим важко не погодитися, адже «поколения обновляются, и постоянно наступают перемены; несмотря на прописи традиции, сын начинает писать по-своему. Аристотель старательно отмежевывался от Платона, Эпикур – от Зенона, и вот спокойное потомство смогло уже посмотреть на них непредвзято и извлечь пользу из каждого» [3, с. 445]. Відтак є всі підстави сподіватися, що з роками пошук відповідей на «вічні» питання ніколи не припиниться.

Виклад основного матеріалу дослідження. У філософсько-політичній думці склалися дві

традиції концептуального вирішення проблеми співвідношення особистості й держави. Про це йтиметься далі, а поки що варто зазначити, що феномен «особистість і держава» не можна розглядати без більш-менш усталеного розуміння сутності особистості взагалі. У науковій літературі переважно зустрічаємо такі підходи до розуміння особистості: релігійно-міфологічний, філософсько-науковий і практико-педагогічний. Основою релігійно-міфологічного підходу є процес формування віри в надприродну силу міфічної чи реальної особистості. Філософсько-науковий підхід орієнтується на вивченні людини як продукту соціально-історичного розвитку. У ньому можна виділити два рівні: загальноісторичний (соціально-філософський) і конкретно-науковий. У свою чергу загальноісторичний рівень зорієнтований на аналіз реальної особистості й формування в суспільстві образу особистості за допомогою різних ідеологій. Натомість конкретно-науковий рівень дослідження особистості містить у собі соціально методологічний і соціально-культурний аспекти. У соціально-методологічному аспекті можна виділити абстрактно-історичні концепції (історія – це «біографія великих людей» (за Карлейлем)); соціально історичні концепції (історія – це поєднання діяльності народних мас і особистостей); соціально-рольові концепції (місце людини в страті, її мобільність у соціальних структурах); соціально-психологічні концепції (психологічний, педагогічний, медичний аналіз становлення особистості тощо). Нарешті, практико-педагогічний підхід у розумінні особистості, зорієнтований на системне використання даних всіх наук про людину і розглядає особистість як суб'єкт та предмет виховання під час здійсненні педагогічного процесу [4, с. 373].

У працях багатьох античних філософів простежувалося визнання безумовного пріоритету інтересів і волі суспільства над волею й інтересами особистості. Причому категорії суспільства й держави зазвичай ототожнювалися. Стосовно другого напрямку, то він обґрунтовує незалежність фундаментальних прав людини (право на життя, на свободу, володіння власністю) від держави, їх вроджений і невідчужуваний характер. Особистість розглядається як єдине джерело влади, а сфера компетенції держави обмежується такими завданнями: оборона від зовнішньої загрози, охорона громадського порядку всередині держави, гарантування прав і свобод громадян, недоторканість приватної власності і т. п.

Очевидно, що нині статус держави в очах особистості зазнає серйозних змін. Навіть більше, сам інститут держави видозмінюється, трансформується, шукає нових форм і нового змісту. Образ держави, як суверена й носія публічної влади, все частіше «коригується» у напрямку «держави – менеджера» або «держави – сервісного центру».

Не менш популярними є концепції побудови «сильної держави», причому поняття «сили» трактується і розуміється в наукових колах по-різному. На цьому тлі відбувається загальне суб'єктивне знецінення державної потуги, яка, попри свої надзвичайні технічні й організаційні можливості, не може цілком забезпечити пересічного громадянина від таких явищ, як тероризм, злочинність чи зловживання владою. Тому рефлексія і пошук можливостей побудови нових відносин між особистістю й державою набуває нині особливої актуальності.

В історичній ретроспективі відношення «особистість – держава» завжди перебувало в процесі своєї зміни й розвитку в напрямі утвердження або особистісної, або державної доміанти, що визначало зміст економічної, соціально-політичної та ідеологічної конфігурації суспільного життя. Як стверджує *А.Дж. Тойнбі (1889–1975)*, «исторический опыт и историческое время не даны человечеству как нечто внешнее, существующее в отрыве от его внутренней жизни, в отрыве от его личности. Объективные процессы, известные истории, в значительной степени опосредованы человеческой личностью, т. к. проходят через ее внутренний мир, опыт и внутренние конфликты. В этом смысле и сама история, и государство персоналистичны. История, всецело не подвластная человеческому произволу, но развивающаяся через человека, внутренне обогащающаяся через человека, имеет человеческий лик» [5, с. 79].

Аналіз взаємовідношень «особистість – держава» дозволяє також простежити розвиток і становлення головного рушійного механізму в суспільстві – прагнення особистості до свободи, яка, згідно з традиційними філософським уявленням, досягається в усвідомленому вдосконаленні суспільного життя, що виходить за рамки життєвих умов. Ймовірно, що протиріччя між «особистою свободою» й «суспільним благом» буде існувати завжди, проте, якщо припустити, що таке розв'язання коли-небудь можливе, слід сказати, що воно (це протиріччя) історично вирішується лише завдяки розумінню тієї істини, що свобода спирається на суспільне благо.

Питання співвідношення «особистості» та «держави» розглядалися ще в працях античних мислителів. У Стародавній Греції та Римі сформувалася й отримала юридичне закріплення думка, що поза державою самостійне існування особистості неможливо. Навіть звичайне небажання повноправного громадянина брати участь у житті поліса сприймалося як виклик усталеним нормам і різко засуджувалося. Читаємо в Арістотеля: «Держава існує з природи й, очевидно, з природи передує кожній людині; оскільки ж людина, опинившись у відмежованому стані, не є самодостатньою істотою, то вона так співвідноситься з державою, як усяка частка зі своїм цілим. Хто не

зданен до об'єднання або, вважаючи себе істотою самодостатньою, не відчуває потреби ні в чому, не становить собою частини держави, – той є або тварина, або божество. Завдяки природі люди прагнуть до державного об'єднання» [6, с. 221], або послухаємо частину діалогу, в якому про державу говорить Цицерон вустами Публія Сціпіона Африканського Молодшого: «Держава є власністю народу, а народ – не будь-яке зібрання людей, що якимось чином згуртувалися, а зібрання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права та спільністю інтересів. Першою причиною для такого зібрання людей є не стільки їхня слабкість, скільки вроджена потреба жити разом»

[7, с. 48]. Таким чином, в античному світі починають складатися чіткі уявлення про зміст і сенс таких категорій, як «особистість», «суспільство», «держава». Вчені дотримуються різних думок щодо місця й ролі цих інститутів, тим не менш, нехай на інтуїтивному рівні, але вони розуміли, що подальший розвиток людства буде пов'язаний із постійним пошуком оптимального співвідношення цих категорій.

У період Середньовіччя античні уявлення про особистість, державу та суспільство зазнають суттєвого переосмислення. І хоча праці класиків античної думки справили великий вплив на соціально-політичну ідеологію Середньовіччя, проте з поширенням та еволюцією християнства співвідношення публічної та приватної сфер життя змінилося. З'явилася потреба в індивідуальній, суб'єктивній волі. Людина перестає бути безликим елементом полісного існування, натомість починається процес усвідомлення кожної окремої людини в якості унікальної, неповторної особистості. Суб'єктність стає головною атрибутивною характеристикою особистості, адже особистість розвивається і формується шляхом взаємодії людини, перш за все, з соціальним середовищем життєдіяльності, включенням її в різні види діяльності з іншими людьми, засвоєння й оволодіння людиною соціального досвіду тощо. У процесі цієї взаємодії людина формується, розкривається й проявляє себе як особистість. Розуміння особистості тісно пов'язане з осмисленням таких категорій, як людина, індивід, індивідуальність, суб'єкт, суб'єктність.

Нове розуміння взаємовідносин особистості й держави було закладено відомим церковним теоретиком *Аврелієм Августином (354–430)*. Держава як «спільна справа народу», на думку Августина, має існувати в якості морально-культурного співтовариства людей, а не лише як юридично організована військово-політична машина. Духовна спорідненість є первинною в християнському «граді небесному» щодо різноманітних вторинних форм політичної спільності людей у т. зв. «граді земному». Значний вплив на середньовічну

політичну думку, в т. ч. і на тогочасні погляди на особистість і державу, мали праці ще одного, не менш відомого богослова *Фоми Аквінського (1225–1274)*. Співвідносячи між собою зазначені категорії, тобто особистість і державу, філософ віддавав перевагу останній. Подібне сприйняття пояснюється тим фактом, що середньовічна особистість розглядалася як специфічний (побудований на «васально-договірних» відносинах) «корпоративний» організм. Суспільство представляло «багаточарову піраміду», а правовий статус індивіда залежав від того, до якої соціальної групи він належав. Надалі проблема співвідношення особистості, суспільства й держави не перестає викликати інтерес у мислителів пізніших епох.

Розвиток нових соціально-економічних відносин, кардинальні зміни в духовному й політичному житті в Західній Європі під кінець XIV ст. призвели до трансформації соціально-політичної системи всього західного суспільства, що стало початком нової історичної епохи, яка отримала назву Відродження або Ренесанс. Якщо середньовічна культура практично ігнорувала конкретні проблеми життя простих людей, то парадигма особистісного розвитку людини стає домінуючою в нові часи. Через нове прочитання великої спадщини античних класиків, наукове пізнання світу, через поезію й літературу, образотворче мистецтво й архітектуру народжуються нові принципи духовного розвитку людства. Це призвело до появи суспільно-філософської течії – гуманізму, яка розглядає людину та її творчу діяльність як найвищу цінність. Тепер формується й проголошується новий ідеал людини – універсальність і різносторонність. Поворот Відродження до людини був також помітний в області філософських поглядів на суспільство й політику. Замість одностороннього релігійного підходу з'явилися концепції, які розглядають життя людини в її природному прояві – соціальному, економічному, політичному тощо. Центром соціально-філософських поглядів стала держава, в якій прогресивні сили суспільства розглядалися як головне знаряддя проти засилля церковної влади. Людина, яку прославляє Відродження, ставиться перед обличчям історичного й фізичного світу з нестримним бажанням пізнати навколишній світ, а пізнавши, навчитися ним керувати. Ці проблеми, хоча й по-різному, підіймаються в різноманітних концепціях тогочасних мислителів і філософів, імена яких вписані золотими літерами в плеяду видатних особистостей людства. Серед них: Галілео Галілей, Миколай Копернік, Джордано Бруно, Жан Боден, Томас Мор, Еразм Роттердамський, Томасо Кампанелла, Ніколло Макіавеллі та багато інших. Представники гуманістичного спрямування в науці наголошували на необхідності служіння загальному благу та державі. Один із най-

відоміших мислителів італійського Відродження *Н. Макіавеллі (1469–1527)*, представляючи громадянське суспільство у вигляді сукупності протистоянь різноманітних за своєю природою інтересів, вважав, що держава – «вищий вияв людського духу, а служіння державі – це сенс, мета життя і запорука щастя людини» [8, с. 321].

Філософія Відродження займає чільне місце в історії філософсько-політичної думки. У цей час народжується новий світогляд. Основними рисами його є натуралізм, раціоналізм, індивідуалізм. Відродження реабілітувало людину у всій її тілесності, інтелектуальній і вольовій самостійності. Зросла цінність окремої людини, сформувався поняття унікальності індивіда й особистості як такої. Таким чином, Ренесанс став своєрідним переходом від філософії середньовіччя до філософії Нового часу.

Починаючи з епохи Нового часу, проблема співвідношення особистості й держави нерозривно пов'язана з таким феноменом, як громадянське суспільство, яке багатьма мислителями, вченими й філософами розумілося по-різному. Проте загальною для них була думка, що громадянське суспільство – це, перш за все, сфера реалізації інтересів особистості. Так, наприклад, у творах відомого англійського філософа *Джона Локка (1632–1704)* розкриваються істотні для проблеми співвідношення особистості й держави питання сутності й прояву свободи людини на різних етапах розвитку суспільства, співвідношення природних і політичних якостей людини, публічних інтересів суспільства й держави та ін. Особлива увага у вченнях цього мислителя приділяється категорії особистості, її політико-правовому виміру.

Важливу роль у вирішенні питання про співвідношення розглянутих вище категорій зіграло гегельянське сприйняття сутності та специфіки змісту громадянського суспільства й держави. *Г.В.Ф. Гегель (1770–1831)* розвиває ідею про свободу приватної особи й держави, про ступінь такої свободи. Філософ зазначає, що існує розрив між приватною й політичною сферами, проте всі його роздуми спрямовані на подолання цього розриву у «найвищій єдності розумного й морального цілого» – державі. Навіть громадянське суспільство в гегелівській філософії права – це лише сходинка поняття, що розвивається та завершується в ідеї держави.

Вивчаючи праці англійських, французьких, німецьких мислителів того часу, ми доходимо висновку, що системоутворюючі принципи їх вчень були дуже схожими, звичайно, з урахуванням особливостей історичного й соціально-економічного розвитку тих держав, у яких вони жили й творили. Ключовими поняттями тут також були такі взаємопов'язані категорії, як «особистість», «суспільство», «держава», «свобода». У державі

особистість отримує умови для вільного розвитку. Громадянин може реалізувати себе в політичному відношенні тільки як вільна особистість, а його взаємини з іншими індивідами вільні лише в умовах державної спільності. Згодом великі просвітники XVIII ст. та ліберали XIX ст. породили ідею «мінімальної держави», яка у текстах англосаксонських філософів XX ст. була трансформована в концепцію «нічного сторожа», функція якого – охороняти права й свободи людини та громадянина. До речі, сьогодні ця концепція, правда дещо видозмінена, не втрачає своєї популярності, а такі звичні для громадян демократичних країн суспільно-політичні цінності, як свобода, законність, політична стабільність, самоврядування, плюралізм тощо сприймаються як щось самоочевидне.

Прогресивний суспільний розвиток Нового часу зумовив істотні зрушення і в питаннях взаємин між державою й особистістю. На передній план висунулася ідея свободи особистих і комерційних відносин, визнавалася свобода договірних відносин, заснованих на автономії індивідів тощо. Значною мірою саме ця нова наукова парадигма сприяла просуванню спочатку ідеї громадянського суспільства, а потім правової держави, які формувалися на фундаменті вільного економічного розвитку. Безумовно, в основі відносин між особистістю й державою лежить сукупність особистих, групових і загальних інтересів. На перший погляд очевидно, що особисті інтереси реалізуються безпосередньо індивідом, групі – громадськими об'єднаннями й організаціями, загальні – через політичні і державні структури. Проте нерідко трапляється так, коли окремі індивіди можуть виступати в якості представників загальних інтересів, а політичні та державні інститути – захищати інтереси приватні.

Питання взаємодії особистості та держави протягом всієї історії людства незмінно привертала увагу авторів всіх коли-небудь існуючих соціально-політичних доктрин. Так, наприклад, ліберальне трактування відносин «особистість – власність – держава» відображає структурно-функціональну систему взаємозв'язку трьох її компонентів як базисної «несучої конструкції». Система ця розвивається і досягає відповідного ступеня зрілості на різних етапах її формування. У ліберальній свідомості система відносин особистість – держава розглядається з погляду пріоритету особистості. Лібералізм й його загальному розумінні передбачає незалежність, свободу особистісних засад від «інших» і перш за все від держави, від «публічності», тобто від усього того, що сприймається суб'єктом як вторгнення у сферу особистих інтересів.

Ліберали наголошують і прославляють плюралізм бажань, вірувань і розумінь добра, властивих різним індивідам, і припускають, що «там, де

правила поведінки визначаються не особливостями характеру особистості, а традиціями чи звичаями інших людей, завжди відчувається брак однієї з суттєвих складових частин людського щастя й головної складової частини індивідуального та суспільного прогресу», яким якраз і є незалежний індивідуальний розвиток.

На противагу лібералізму, тоталітаризм як модель взаємовідношень влади й особистості виходить з положення переважання цілого над частиною, а також повного підпорядкування людини владі, державі. З позицій тоталітаризму людина практично не має права і потреби у свободі свого вибору, тобто вона фактично беззахисна перед владою. Історична практика минулого сторіччя яскраво довела і підтвердила, до яких страхітливих результатів у знуванні над людиною доводить тоталітаристська ідеологія і практика її реалізації [9, с. 156].

Націоналісти ж наголошують, що суспільного аспекту особистої ідентичності уникнути неможливо, і припускають, що індивіди можуть себе повною мірою зреалізувати, тільки ідентифікуючи себе з нацією, підпорядковуючи себе їй, дотримуючись її звичаїв і без роздумів шануючи її велич [10, с. 371].

В уявленнях консерваторів ніхто не існує «в собі і для себе», неможливо бути «самодостатнім» і ні від кого не залежати, всякий живе свідомо чи несвідомо, за допомогою інших і для інших. Будь-яка влада, яка виходить від окремої особи, групи осіб або більшості народу, повинна отримати санкцію політико-державної влади. Держава виступає як уособлення захисту особистості («я») і спільності («ми»), цінностей культурної традиції, звичаїв, порядку, морального закону, релігії, національної єдності тощо.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Питанням взаємозв'язку особистості й держави приділяється пильна увага в різних сферах знань. Сьогодні відбувається їх активне обговорення як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій літературі. З'явилися спеціальні

роботи соціальних філософів, педагогів, правознавців, політологів, представників інших наук. Проте у світовій науковій думці немає єдності в розумінні того, яка саме наука може виконувати пріоритетну інтегративну функцію у вивченні зазначених феноменів. Певно, що найкращою методологічною основою для такого вивчення є, на нашу думку, використання принципу міждисциплінарного синтезу, заснованого на досягненнях соціально-філософської, культурологічної, політико-правової думки тощо.

Взагалі різні підходи до системи взаємовідносин «особистість – держава» зумовлені тим, що ця система опосередковується суспільством, особливо його соціально-економічним життям. І це цілком природно, бо, будучи включеними в соціальний процес, дії особистості завжди відбуваються в людському «ансамблі», тому ставлення її до суспільства є усвідомленням власної соціальної значущості, здатності включитися в рух суспільства до загального блага, готовності до розумного самообмеження своєї індивідуальної свободи тощо. Особистість ідентифікує себе через індивідуальне освоєння соціальних цінностей у їх змістовних формах (моральних, релігійних, політичних, правових, культурних). Так, наприклад, одним із найважливіших об'єктів суспільної уваги, своєрідною опорною конструкцією світосприйняття для наших громадян є місце та роль держави в економічному і соціальному житті. Багато в чому «зависання» на шляху розвитку процесів соціально-економічної та політичної модернізації українського суспільства пов'язано з домінуванням у свідомості українців особливої моделі взаємин особистості й держави, в якості відправної точки в якій виступає не особистість, а держава. Така переконаність є характерною ознакою минулої ще радянської моделі взаємовідносин особистості й держави. І тут серйозно постає проблема цілеспрямованого виховання соціально активної, відповідальної особистості, яка в майбутньому мала б не лише можливість, а й бажання та здатність змінювати нашу державу на краще.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Спенсер Г. Политические сочинения: в 5 т. Т. II: Социальная статика / пер. с англ. Т. Данилова. Москва; Челябинск: Социум, 2014. 528 с.
2. Эккерман И.-П. Разговоры с Гете в последние годы его жизни / пер. с нем. Н. Ман. М.: Худож. лит., 1986. 669 с.
3. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества / перевод и примечания А.В. Михайлова. М.: Издательство «Наука», 1977. 703 с.
4. Козьма В.В. Особистість як наукова категорія: міждисциплінарний підхід. Гілея. 2018. Вип. 130. С. 372–377.
5. Тойнби А.Дж. Постигание истории: Сборник / пер. с англ. Е.Д. Жаркова. М.: Прогресс. Культура, 1996. 607 с.
6. Демократія: Антологія / упоряд. О. Проценко. К.: Смолоскип, 2005. Т. XXVIII. 1108 с.
7. Ціцерон, Марк Тулій. Про державу; Про закони; Про природу богів. К.: Основи, 1988. 476 с.
8. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. К.: Генеза, 2004. 736 с.
9. Головатий М.Ф. Соціологія політики: навч. посіб. К.: МАУП, 2003. 504 с.
10. Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2002. Т. X. 1126 с.